

Čoahkkáigeasut ja rávvagat jorgaluvvon sámegillii

1. Finnmárkku ja sápmelaččaid eallindilálašvuodaid statistihkka 1982 rájes 2024 rádjái

Anders Barstad, dutki, Statistihkalaš guovddášdoaimmahat

Čoahkkáigeassu

Asbjørn Aase čilgii 1982 Finnmárkku eallindilálašvuodaid earenoamáš heittohiin, fylkkas gos seammaárvosaš eallineavttut ledje guhkkin eret duohtavuoda. Maiddái subjektiiivlaš eallinkvalitehta lei heajut go gaskamearálaččat riikkas lei. Spiehkastahkan ledje sosiála gaskavuodát, gos Finnmárku ja erenoamážit Guovdageaidnu lihkestuvve bures. Árvvoštallan das movt dilli lea dál addá buoret gova. Jápminlogu erohusat leat njiedjan, ja Finnmárku lea maiddái eará dehálaš surggiin lahkonan riikkagaskameari: Lea unnán mii čujuha ahte subjektiiivlaš eallinkvalitehta lea earenoamáš heittot, go finnmárculaččat loktet bures iežaset eallimiin, sihke dáppe ja muđui riikkas. Sámi álbmot Romssas ja Finnmárkkus leat maiddái sullii seamma duhtavaččat iežaset eallimiin go eará čearddalaš joavkkut. Muhto dat ahte sosiála gaskavuodát leat buorebut Finnmárkkus, erenoamážit Sis-Finnmárkkus, ii oro heivemin ođđaset statistihkkii ja dutkamii. Fylkkadearvašvuodá iskkadeamit čájehit ahte sápmelaččat dovdet eambo oktonasvuoda ja unnit sosiála doarjaga go earát, geat eai leat sápmelaččat. Liikká leat smávva erohusažat.

Lea váttis dadjat leat go Finnmárkku sápmelaččaid eallindilálašvuodát ovdánan seamma ládje go Finnmárkkus obbalaččat. Suohkaniid dási rievdamat sáhttet mitalit juoidá, muhto addet dušše oasi govas, erenoamážit go orrot várra eanet sápmelaččat olggobealde go siskkobealde sámi eanetlohkosuohkaniid. Artihkkalis váldojuvvojit ovdan muhtun ovdamearokat suohkaniid rievdamiin. Eallinahki lea buorránan mearkkašahtti ollu sámi guovddášguovlluin Kárášjogas ja Guovdageainnus, juste seamma ládje go Finnmárkkus lea gaskamearálaččat, erenoamážit dievdduid gaskkas. Dienesgeafivuolta lea veaháš njiedjan Guovdageainnus, dan ektui go muđui riikkas ja fylkkas dat lea lassánan. Leat maid eambbogat geat sámi guovddášguovlluin čađahit joatkkaskuvlla normerejuvvon áiggis, lassáneapmi mii lea seamma dásis, dahje buoret go eará Finnmárkkusuohkaniin.

Rávvemat

- Nugo Stuoradiggedieđáhus sámi giela, kultuvrra ja servodateallima birra nanne, de lea máhttu sámi álbmoga eallineavttuid ja dearvašvuoda birra váilevaš (Dearvašvuodadepartemeanta, 2024). Dát guoská vel eanet dasa go mii galgat árvvoštallat sámiid eallindilálašvuodaid Finnmárkku fylkkas. Go eai gávdno registtardieđut sámi álbmoga birra, de lea dárbu álbmotiskkademiide, áinnas stuora válljenmuniiguin, vai sáhtta dadjat juoidá geográfalaš variašuvnnaid birra. Ungdata-iskkadeapmi Trøndelágas, Romssas ja Finnmárkkus pláne 2024:s váldit mielde gažaldagaid sámi eatnigiela ja identitehta birra; dat sáhtta addit mearkkašahtti ođđa dieđuid. Statistihkalaš guovddášdoaimmahat berre maiddái árvvoštallat sáhtášii go sullasaš gažaldagaid geavahit muhtun sin jearahallaniskkademiin. Go Finnmárku lea dakkár fylka gos leat dan mađe unnán ássit, de lea vejolaš ahte berre válljet seamma strategiiija go Aasa dagai 40 jagi áigi: Válljet Finnmárkui lassi guovlluid iskkadanvuodđui muhtun dakkár stuora guorahallamii, ovdamearokka dihte Eallinkvalitehtaguorahallamii, nu ahte oazžu doarvái olbmuid mielde, vai sáhtta mitalit juoidá fylkka siskkáldas erohusaid birra, sihke geográfalaš guovlluid ja čearddalaš/sosiála joavkkuid gaskka. Jus dan nagodivčče dahkat, de livččii miellagiddevaš geardduhit muhtun daid seamma gažaldagaid mat ledje 1980 guorahallamis.
- Okta moaitámuš mii áiggistis čujuhuvvui Aase Finnmárkku-guorahallamii, lei ahte dat lei mielde stigmatiseremin fylkka álbmoga. Geográfalaš guovlluid statistihkka sáhtta dagahit nu gohčoduvvon “geográfalaš stigmatiserema” (Sisson, 2021). Okta váttisvuolta lea ahte statistihkka, erenoamážit almmolaš statistihkka, orru leamen neutrála ja objektiiiva sturrodagas, maid lea váttis guorahallat kritihkalaččat. Eará hástalus lea ahte dat váttisvuodát maid statistihkka čujuha, álkít ipmirduvvojit heajos iešvuolta ovttaskas olbmuide geat ássat guovllus. Dat eai biddjojuvvo stuorát kontekstii, mas hástaleaddji bealit guorahallojit viidáseappot. Asbjørn Aase gesii dan ovdan, maŋŋil go cuiggodii Finnmárkku-guorahallama: «ferte leat várrogas og almmuha eallindilleguorahallamiid main lea stigmatiserereaddji bealit juogo joavkkuid dahje geográfalaš guovlluid ektui, almma strategiiijaid haga, maiguin eiseválddit ja dábálaš olbmot sáhttet ávkkástallat buoridan dihte dili.» (Aase, 2012: 104-105). Dasa lea álki leat ovttaoavivilis. Muhto dutkama hohpolaš árgabeaivvis ii leat diehttelas ahte sáhtta geavahit ollu áiggi kritihkalaččat meannudit olggobeale fámuid, ja ságastallat politihkalaš strategiiijaid birra. Goitge rávvet ahte juolludusat hearrikes joavkkuid ja guovlluid eallineavttuid kártemii váldet vuhtii ahte stigmatiseren lea duohta várra, ja ahte biddjojuvvo áigi ja resurssat dustet dán vára.

2. Meahcci: Aktiivva ja ealli guovlu, muhto oaidnemeahtun Norgga almmolaš hálddašeamis

Solveig Joks, vuosttasamanueansa, Sámi allaskuvla Liv Østmo, ovddeš allaskuvlalektor

Čoahkkáigeassu

Áimmahuššat guovlluid ja gozihit daid lea dehálaš dahku. Erenoamážit lea áimmahuššan dáid áiggiid dehálaš go nuoskkideapmi, sisabahkkemat ja eatnamiid ja čáziid golaheapmi lea šaddan globála váttisvuohtan. Meahcit leat dakkár guovllut gos ceavzilvuohta lea vuodđojurdda go doppe olbmot vižžet alceset birgejupmái, ja nu fertejit maiddái áimmahuššat guovlluid. Olbmot dovdet lagas oktavuoda iežaset mehciide, ja daguid bokte sii čájehit vuollegašvuoda ja gudnejahttet sihke heakkalaččaid ja ii-heakkalaččaid.

Dattege oaidnit ahte meahcci ii leat sierra kategoriija almmolaš politihkas ja hálddašeames. Meahccedoaba vikkahuvvo dárogiesátnái “utmark” ja nuppe vuoru fas čadno meahcci “friluftsliv” doaimmaide. Meahcis lea iežas sisdoallu ja logihkka mo doppe galgá dádjadit, ja nu ii berre daid jorgalit amas doahpágiidda go doahpaga sisdoallu sáhtta rievdat dahje jávkat. Boasttulágan jorgaleapmi sáhtta doalvvuhit min eará máilmmiáddejumiide ja áiggi mielde meahcit amasmahttojuvvojit. Almmolaš politihkas ja hálddašeamis galggašii meahccedoahpaga buktit oidnosii ja baicce čilget dan eará gielaide.

Olbmot leat doalahan oktavuodaid iežaset luomemehciide, muorjemehciide, bivdomehciide ja muorramehciide, ja dan bokte sii leat háhkan máhtuid ja fievrridan daid ođđa buolvvaide. Mitalusat govvejit olbmuid oktavuodaid guovlluide ja dagahit daid eallin. Nu meahccegeavaheapmi buktá buorreveadjima ja bisuha ássama Sámi guovlluin.

Rávvgat

- Meahci doaba berre gieđahallot iešheanalaččat go das lea iežas sisdoallu.
- Meahcci ferte boahtit oidnosii almmolaš čállosiin ja doaimmat vuodđun mearrádusaide.
- Ii galgga viggat meahccedoahpaga jorgalit eará gielaide sajáiduvvan doahpágiidda. Baicce galggašii geavahit meahccedoahpaga ja čilget dan mearkašumi.
- Eiseválddit berrejit čuovolahttit Sámedikki meahcástanguorahallama, mii evttohii ahte dahkko guorahallan mo lágat ja njuolggadusat hehttejit meahcástallama. (Sámediggi/Sametinget 2016).
- Sámiid birgenlágit berrejit leat guovddázis jus meahci áigot geavahit eará láhkai dahje plánejit ásahit ođđa doaimmaid dohko.
- Galggašedje álggahit barggu čielggadit mo meahcástallan boahtá ovdan meahci doahpagis ja birgejumis, ja mo dát dasto sáhtašii boahtit oidnosii almmolaš politihka hábmemis ja almmolaš plánenbargguin.

3. Vuona nuorra sámij miellavarresvuolta, guládahte nuppástallam ja histávrálasj aktisasj trauma – Mihá-guoradallam

Ketil Lenert Hansen, professávrrá, RKBU Nord, Det Helsevitenskapelige fakultetet, UiT Norges Arktiske Universitet

Tjoahken

Dát artihkal guoradallá guládahte nuppástallamav ja histávrálasj traumájt ja gáktu dáha bájnne Vuona nuorra sámij miellavarresvuodav. Artihkkala vuodon li kvantitatijva diedo Mihá-guoradallamis, man gatjálvissjiebmáj vásstedin 16-31 jagák sáme. Válljimmáren lidjin 256 nuorra sáme, gejs ienemusá láhkin skávlán jali allaskávlán/universitehtan. Ienemusá dásj árrun stuoráp stáda jali bájke sijdan, mij áhpadusá hárráj le gasskamieren jali allagisán.

Birrusij 7 10:s subtsasti nuppástallam li gájt de akti iellemin. Gievrasmus frekvensav (35,8 %) buktá vásstádus, mij vuoset sáme nuora gulli nuppástalli “muhtem bále jahkáj”. Nuorra sáme subtsasti dájvvámusát nuppástalli vierregisá, sjiervesa ja sijddadajvasa diehti. Vargga divna sáme nuora ja nuorra állessjattuga (87,15 %) li gullam gáttojt genga sáme álmuga vuosstij. Juohkka nuppát lij juojddá dahkam nuppástimev hiejtedittjat. Ienemusá subtsastin nuppástallam bahojdij sijáv, massta tjielggá vierttip buktet hierediddje dájvmájt báredittjat dán juohkusa varresvuoda vidjurijt.

Sáme nuora ja nuorra állessjattuga vásstedin gálmá gatjálvissaj dáhpádusájs mihttitijit vassjeságájt vármádagán unnepláhkvierregijs/sámijs. Vásstádusá giehttu ienemusá littji gullam álbedimev vármádagán “muhtem bále jahkáj” jali “muhtem bále mánnui”.

Dán guoradallama báhtusa giehttu nuorra sáme mánuhattat ussjolittji histávrálasj-aktisasj traumájt, májt dárojuhttem buvtij. Ienemus ájádusá lidjin gielav ja kultuvrav massemis, állim ga vásstádusájn mahkka ájtsadahte sieradusá sjierve hárráj. Báhtusa giehttu ájádusá histávrálasj-aktisasj traumájs e navtik njuolggá njuorridittji nuorra sámij. Huoman de báhtusa vuosedi nuorra sáme “vuorjját” jali “muhttijn” gulátji sierra gulojt ájádáládijin histávrálasj-aktisasj traumájt. Jus állis subtsastin gulo ihtin vásstádusán dájda traumájda, de lidjin dáha dájvvámusát hádje, vádja ja moarre.

Miellavarresvuoda vidjurij(vája, balo ja diertje) lágo giehttu nájtso álu vehik tjavgábut gulli divna gálmá miellavarresvuohamihto, mij le “muhtem márráj” vája symptávmá ja “álkkes” balo ja diertje symptávmá. Báhttaj unnep gasskamihttolágo vuosedi “álkkes” vája symptávmájt ja “dábálasj” balo ja diertje symptávmájt. Dá báhtusa guorri Vuona almulasj nuorra álmuga gávnadisájt.

Ávdep guoradallam le duodastam vierrega diehti nuppástallat soajttá bahojdit goappátjagá rubmaha ja miela varresvuodav. Állessjattuk sáme álmuga guoradallama dagu aj riikkagasskasasj átsádime doarjju dáv tjanástagáv. Vierrega diehti nuppástallam ulmutja subtsasti ielvedahte ienep miellavájvijs buhtastahte nuppástallamav váni gulák ulmutijida. Mijá guoradallam tjadná guládahte nuppástallamav miellavarresvuoda gasskamihttolágojda (vádjaj, balluj ja dárttjáj) sáme nuorajn. Báhtusa vuosedi mádi ienebut gullá nuppástallá, dadi tjavgábu li miellavájve.

Oajvvadusá

- Tjavgábut duostudahtjat nuppástimev nuorra sámij vuosstij: Stáhta ja suohkana oajválattja lulun dahkagoahdet ienep dájvmájt hieredittjat ja hiejtedittjat nuorra sámij nuppástallamis.
- Dárbahip ienep diedoijt, gáktu dárojuhttempolitijka traumá udnásj guládahte nuppástallama, vuosstemiela ja stuorrasedrudagá gáttojt guoran bájnne nuorra sámij miela varresvuodav ja iellema kvalitehtav.
- Vierttip ávdedit doajmme ja dábmáris dájvmájt sebrudagán binnedittjat ja hieredittjat nuorra sámij nuppástallamis.
- Ja de hájn dárbahip ienep diedoijt ja guoradallamijit sáme mánájs ja nuorajs, sierra láchkáj, makta gulli nuppástalli, ja gáktu dahta bájnne sijá varresvuodav ja viessomvidjurijit.